

STEVEN RUNCIMAN

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΠΠΙΑΣ

ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	9
I. Η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης	11
Η θέσις της Κωνσταντινούπολης στον χάρτη. Η παρακμή του ρωμαϊκού κόσμου. Ο Χριστιανισμός. Ο Διοκλειτιανός και η νέα μοναρχία. Ο Κωνσταντίνος. Η νίκη της Εκκλησίας. Η νέα πρωτεύουσα. Η νέα σύνθεσις.	
II. Ιστορικό διάγραμμα	38
Ιστορικό διάγραμμα από το 330 έως το 1453	
III. Η αυτοκρατορική τάξη πραγμάτων και το δικαιοκονομικό πλαίσιο	86
Η αυτοκρατορική ισχύς. Η λαϊκή της βάση. Η αυτοκράτειρα. Ο θεσμός της αντιβασιλείας. Οι δήμοι. Η σύγκλητος. Το δίκαιο. Οι νόμοι του Ιουστινιανού, των Ισαύρων, των Μακεδόνων. Το εκκλησιαστικό δίκαιο.	
IV. Η διοίκηση	112
Ο αυτοκράτορας. Η οικογένεια του αυτοκράτορα. Οι τίτλοι. Η πρώτη οργανώσις. Οι μεταρρυθμίσεις του Ιουστινιανού. Το σύστημα των «θεμάτων». Η διοίκηση κατά τον 10ο αιώνα. Η διακυβέρνησις από τους Παλαιολόγους. Τα έσοδα του κράτους. Η φορολογία. Οι κρατικές δαπάνες. Ο πατερναλισμός. Το ζήτημα της γης. Η δικαιοσύνη.	
V. Η θρησκεία και η Εκκλησία	149
Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Οργάνωσις. Αυτοκρατορικός έλεγχος. Οι μεγάλες αιρέσεις. Το Σχίσμα. Το πρόβλημα με τη Ρώμη. Οι ιεραπόστολοι. Οι «θυγατρικές» Εκκλησίες. Η ανεξίτηρη θρησκεία. Οι προλήψεις. Ο κλήρος.	
VI. Ο στρατός, ο στόλος, η διπλωματία	189
Ο στρατός. Οι μεταρρυθμίσεις του 4ου αιώνα. Οι federati. Ο Τιβέριος και ο Μαυρίκιος. Τα «θέματα». Τα τάγματα. Τα όπλα. Η στρατηγική. Η στρατιωτική τέχνη. Η μισθοδοσία του στρατού. Τα βοηθητικά σώματα. Οι ξένοι μισθοφόροι. Η παρακμή. Το ναυτικό την εποχή του Ηράκλειου και της δυναστείας του. Παρακμή. Η αναγέννησις του 9ου αιώνα. Η δεύτερη παρακμή. Το ναυτικό των Παλαιολόγων. Τα πλοία. Το υγρόν πυρ. Η οργάνωσις της διπλωματίας. Η εθιμοτυπία. Οι διπλωματικοί ελιγμοί. Η ισορροπία δυνάμεων. Οι διπλωματικοί γάμοι. Οι αλλοδαποί διεκδικητές του θρόνου. Οι δαπάνες.	

VII. Το εμπόριο	226
Το εμπόριο της Ανατολής. Ο Κοσμάς ο Ινδικοπλεύστης. Οι κατακτήσεις των Αράβων. Ο 9ος και ο 10ος αιώνας. Οι Σταυροφορίες. Τα προνόμια στις ιταλικές πόλεις. Η παρακμή. Οι βιοτεχνίες. Οι εισαγωγές. Οι κανονισμοί. Ο κρατικός έλεγχος. Οι συντεχνίες. Το νόμισμα.	
VIII. Η ζωή στην πόλη και την ύπαιθρο	248
Η εθνολογική σύνθεση. Οι Σλάβοι. Οι Αρμένιοι. Η Κωνσταντινούπολη. Η εικόνα της. Η αυλή. Ο ιππόδρομος. Η αριστοκρατία. Ο πλούτος. Οι αυτοδημιούργητοι. Οι φτωχοί. Οι δούλοι. Οι μεσαίες τάξεις. Οι ευνούχοι. Το εμπόριο. Τα επαρχιακά κέντρα. Η ζωή στην ύπαιθρο. Τα προβλήματα του αγροτικού τομέα. Η ευλάβεια. Η επιρροή των αγίων. Οι δεισιδαιμονίες. Η σκληρότητα και η διαφθορά. Η αγάπη της ομορφιάς. Η απαισιοδοξία.	
IX. Η εκπαίδευση και η μόρφωση	307
Η εκπαίδευση των αγοριών. Το πανεπιστήμιο του Κωνσταντίνου. Τα εκκλησιαστικά σχολεία. Το πανεπιστήμιο του Βάρδα. Οι νομικές σχολές του Κωνσταντίνου Θ'. Η εκπαίδευση κατά την περίοδο της Αυτοκρατορίας της Νικαίας και κατά την περίοδο των Παλαιολόγων. Η εκπαίδευση των γυναικών. Οι ξένες γλώσσες. Η ιστορία. Η φιλοσοφία. Τα μαθηματικά και η φυσική. Η γεωγραφία. Η ιατρική. Τα νοσοκομεία.	
X. Η βυζαντινή λογοτεχνία	329
Η γλώσσα. Η πεζογραφία. Τα θρησκευτικά έργα. Οι ιστορικοί. Οι βίοι των αγίων. Τα απομνημονεύματα. Τα χειρίδια. Η μυθολογία. Η επιστολογραφία. Η ποίηση. Η μουσική. Τα επιγράμματα. Οι ποιητικοί κύκλοι. Η επική ποίηση.	
XI. Η βυζαντινή τέχνη	349
Οι ρίζες. Η αρχιτεκτονική. Ο τρούλος. Τα σταυροειδή κτίρια. Τα μη θρησκευτικά κτίρια. Τα υλικά. Η γλυπτική. Η μικρογλυπτική σε μέταλλο και ελεφαντόδοντο. Τα κιονόκρανα. Η ζωγραφική. Τα ψηφιδωτά. Οι μικρογραφίες. Η Εικονομαχία. Η ζωγραφική της περιόδου των Μακεδόνων. Η ζωγραφική της περιόδου των Παλαιολόγων. Το μετάξι. Τα σμάλτα. Η κεραμική.	
XII. Το Βυζάντιο και οι άλλοι λαοί.	382
Η επίδραση στους Σλάβους. Οι Βούλγαροι. Η ιεραποστολή στη Μοραβία. Η Βουλγαρική Αυτοκρατορία. Η Ρωσία. Η Σερβία, η Αρμενία, η Γεωργία. Το Βυζάντιο και το Ισλάμ. Οι Τούρκοι. Το Βυζάντιο και η Δυτική Ευρώπη πριν από τις Σταυροφορίες. Το Βυζάντιο και η Αναγέννηση. Τα τελευταία σκιρτήματα στη χριστιανική Ανατολή.	
Οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες	415
Βιβλιογραφικό σημείωμα	419
Σημειώσεις	421

Η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης

Την αρχαία πόλη Βυζάντιον την έχτισαν ναυτικοί από τα Μέγαρα το 657 π.Χ. στις εσχατιές της Ευρώπης, εκεί όπου ο Βόσπορος ανοίγει και σχηματίζει τη Θάλασσα του Μαρμαρά. Αυτές οι ακτές δεν ήταν άγνωστες στους Έλληνες αποίκους. Λίγα χρόνια νωρίτερα, άλλοι Μεγαρείς είχαν ιδρύσει τη Χαλκηδόνα, στην ασιατική ακτή, απέναντι από το Βυζάντιον. Με δεδομένο το πόσο πιο προνομιούχα ήταν η θέση στην ευρωπαϊκή ακτή, στην περίπτωση τους θα μπορούσε να μιλήσει κανείς για τύφλωση. Ωστόσο, ας μην παραγνωρίζουμε ότι και η θέση της Χαλκηδόνας, στις ακτές του Βοσπόρου, ήταν επίσης προνομιούχα.

Η Ευρώπη χωρίζεται από τη νοτιοδυτική Ασία από δυο μεγάλες θάλασσες: τη Μαύρη Θάλασσα και το Αιγαίον Πέλαγος. Ανάμεσα, όμως, στις δυο αυτές θάλασσες «εξέχει» η Θράκη, πλησιάζοντας πολύ τη Μικρά Ασία, έτσι που οι δυο ήπειροι, η Ευρώπη και η Ασία, να χωρίζονται από δυο στενά, τον Βόσπορο και τον Ελλήσποντο ή Δαρδανέλλια, καθώς και από την περίκλειστη Θάλασσα του Μαρμαρά. Από τα δυο αυτά εύκολα διαπλεύσιμα στενά, ο Βόσπορος είναι ελαφρώς πιο προσβάσιμος από την ασιατική πλευρά, καθώς όσοι επιλέγουν αυτήν τη διαδρομή αποφεύ-

γουν τον Όλυμπο της Βιθυνίας (Ουλού Νταγ) ή την Ίδη (Καζ Νταγ)· επίσης, ο Βόσπορος είναι σαφώς πιο προσβάσιμος από την ευρωπαϊκή πλευρά, χάρη στην οξεία γωνία στην οποία καταλήγει η Θρακική χερσόνησος, σχηματίζοντας τον Ελλήσποντο. Έτσι, άνθρωποι και εμπορεύματα που ταξιδεύουν διά ξηράς από τη μια ήπειρο στην άλλη είναι σχεδόν αναπόφευκτο να περάσουν από μια πόλη που βρίσκεται στην ακτή του Βοσπόρου. Αλλά και τα πλοία που πηγαινοέρχονται μεταξύ Μαύρης Θάλασσας και Μεσογείου, περνώντας από το Αιγαίο, είναι σχεδόν αναπόφευκτο να πλευρίσουν στις αποβάθρες μιας τέτοιας πόλης. Με λίγα λόγια, ο Βόσπορος βρίσκεται στο σταυροδρόμι δυο εμπορικών δρόμων που υπήρξαν από τους σημαντικότερους της Ιστορίας.

Η θέση της Χαλκηδόνας δεν ήταν κακή· ωστόσο, οι ιδρυτές της υπήρξαν «τυφλοί» από την άποψη ότι η απέναντι ακτή, η ευρωπαϊκή, έχει ένα συγκριτικό πλεονέκτημα σε σχέση με την ασιατική. Στο σημείο ακριβώς όπου ο Βόσπορος εκβάλλει στη Θάλασσα του Μαρμαρά, ανοίγεται προς τα βορειοδυτικά ένας εξαιρετικός κόλπος, που έχει μήκος περίπου δέκα χιλιόμετρα και που το σχήμα του θυμίζει δρεπάνι ή κέρατο, εξού και η ονομασία του Κεράτιος κόλπος ή Χρυσούν Κέρας. Ανάμεσα στον Κεράτιο και τη Θάλασσα του Μαρμαρά σχηματίζεται ένα ακρωτήριο, όπου υπάρχουν αρκετοί λόφοι, σε σχήμα αμβλυμμένου ισοσκελούς τριγώνου και με «μέτωπο» προς την ασιατική ακτή. Μια πόλη, λοιπόν, χτισμένη σε αυτό ακριβώς το ακρωτήριο θα είχε ένα φυσικό λιμάνι, όπου θα μπορούσε να είναι ασφαλής ο στόλος της, και επιπλέον η θάλασσα θα την προστάτευε, απ' όλα τα σημεία του ορίζοντα, με εξαίρεση τη Δύση. Μοναδικό μειονέκτημα αυτής της τοποθεσίας ήταν το κλίμα της. Όλον τον χειμώνα και σχεδόν όλη την άνοιξη δυνατοί βοριάδες «κατέβαιναν» μέσω της Μαύρης

Θάλασσας από τις παγωμένες στέπες, κάνοντας τους αποίκους (συνθησιμένους στο κλίμα των προστατευμένων κοιλάδων της Ελλάδας) να ξεπαγιάζουν και δημιουργώντας έντονη αντίθεση με τα ζεστά, σχεδόν αποπνικτικά, καλοκαίρια που ακολουθούσαν. Επιπλέον, αυτοί οι δυνατοί βοριάδες, σε συνδυασμό με τα έντονα ρεύματα του Βοσπόρου από Βορρά προς Νότο, εμπόδιζαν συχνά τα πλοία να στρίψουν και να μπουκ στον Κεράτιο.

Τίως αυτό το κλίμα να ήταν ο λόγος που το Βυζάντιο δεν γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση ως πόλη επί σχεδόν χίλια χρόνια. Επιπλέον, κατά την περίοδο της ακμής της Ελλάδας, με δεδομένο ότι στη Θράκη κατοικούσαν βαρβαρικά φύλα, τα εμπορεύματα από την Ασία ήταν επόμενο να μεταφέρονται στην Ευρώπη πιο σύντομα και με πιο ασφαλή τρόπο μέσω Σμύρνης ή Εφέσου. Η σημασία που μπορούσε, ωστόσο, να έχει το Βυζάντιο έγινε σύντομα αντιληπτή. Κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, ο έλεγχός του θεωρήθηκε καθοριστικής σημασίας, αφού έτσι εξασφαλιζόταν η επικοινωνία με τις βόρειες ακτές της Μαύρης Θάλασσας, απ' όπου οι Αθηναίοι προμηθεύονταν το απαραίτητο σιτάρι. Αργότερα, ο Φίλιππος της Μακεδονίας και ο γιος του ο Αλέξανδρος συνειδητοποίησαν ότι το Βυζάντιο μπορούσε να αποτελέσει πύλη εισόδου στην Ασία. Από την άλλη, οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες κατέληξαν να θεωρούν το Βυζάντιο απειλή λόγω της στρατηγικής του θέσης. Έτσι, ο Βεσπασιανός κατήργησε τα προνόμιά του. Ο Σεπτίμιος Σεβήρος, στου οποίου τα στρατεύματα το Βυζάντιο αντιστάθηκε επί δύο χρόνια υποστηρίζοντας τη χαμένη υπόθεση του διεκδικητή του θρόνου Πεσκήνιου Νίγηρα, γκρέμισε το 196 μ.Χ. όλα τα τείχη της πόλης, τα οποία ξανάχτισε ο Καρακάλλας. Ο Γαλλινός, λίγο μετά το 260, ακολούθησε το παράδειγμα του Σεβήρου, με αποτέλεσμα οι Γότθοι

πειρατές να περνούν ανενόχλητοι τα Δαρδανέλλια και να «κατεβαίνουν» στο Αιγαίο. Έτσι, ο Διοκλιτιανός αναγκάστηκε να χτίσει για μια ακόμα φορά τα τείχη της πόλης. Όμως, το πόσο κρίσιμος μπορεί να ήταν ο ρόλος μιας οχυρωμένης πόλης στο συγκεκριμένο σημείο αποδείχθηκε πανηγυρικά κατά τη διάρκεια του δεύτερου πολέμου με τον Λικίνιο, το 322-323, όταν το Βυζάντιο χρησιμοποιήθηκε ως βάση της εκστρατείας κατά του Κωνσταντίνου. Ωστόσο, τελικά ο Λικίνιος ηττήθηκε κατά κράτος μετά την καταστροφή του στόλου του στον Ελλήσποντο και τη νίκη του Κωνσταντίνου εναντίον του στη Χρυσούπολη. Από τη στιγμή που ο Λικίνιος είχε παραδοθεί, δεν είχε νόημα να συνεχίσει το Βυζάντιο να ανθίσταται. Ωστόσο, ο μεγάλος του αντίπαλος, ο Κωνσταντίνος, είχε δει πώς είχε χρησιμοποιηθεί η πόλη από τον Λικίνιο, όπως επίσης είχε δει πόσο κομβικός μπορούσε να αποδειχθεί ο έλεγχος του συγκεκριμένου σημείου από στρατιωτική –αλλά και όχι μόνο– άποψη. Έτσι, αμέσως μετά τη λήξη του πολέμου, ο Κωνσταντίνος έφερε πολεοδόμους, τοπογράφους και αρχιτέκτονες, οι οποίοι και έθεσαν αμέσως σε εφαρμογή τα σχέδια του αυτοκράτορα για μια νέα πόλη.

Ήδη εδώ και δεκαετίες οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες είχαν αρχίσει να νιώθουν την ανάγκη ενός νέου διοικητικού κέντρου. Η Ρώμη, με τις μνήμες της από την περίοδο της Δημοκρατίας και της παντοδυναμίας της συγκλήτου, καθώς και με τη δυσπιστία που έδειχνε απέναντι στις ανατολικής προέλευσης αντιλήψεις για την εξουσία, είχε αρχίσει να γίνεται «άβολη» για τους αυτοκράτορες. Επιπλέον, η Ρώμη βρισκόταν πολύ μακριά από τα δυο σύνορα στα οποία όλο και περισσότερο στρεφόταν η προσοχή των αυτοκρατόρων: τον Δούναβη και τα αρμενοσυριακά. Ο Μαξιμιανός είχε κυβερνήσει από το Μεδιόλανο (Μιλάνο), ενώ ο

Διοκλιτιανός είχε μεταφέρει ουσιαστικά την κυρίως έδρα του στην Ανατολή, στη Νικομήδεια. Ο Κωνσταντίνος είχε σκεφτεί αρχικά να μετατρέψει –για συναισθηματικούς, προφανώς, λόγους– σε πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας τη Ναϊσσό (Νις), την πόλη όπου είχε γεννηθεί, ενώ αργότερα είχε αρχίσει να ξαναχτίζει την Τροία. Από τη στιγμή, ωστόσο, που την προσοχή του τράβηξε το Βυζάντιο, αντιλήφθηκε αμέσως τα πλεονεκτήματα αυτής της επιλογής. Η απόφαση είχε ληφθεί. Τα τείχη άρχισαν να χτίζονται το 324 και πεντέμισι χρόνια αργότερα η νέα πρωτεύουσα ήταν έτοιμη. Στις 11 Μαΐου του 330 ο αυτοκράτορας εγκαινίασε επισήμως την πόλη, την οποία και ονόμασε Νέα Ρώμη. Σύντομα, ωστόσο, η νέα πρωτεύουσα θα γινόταν πιο γνωστή ως Κωνσταντινούπολη, από το όνομα του ιδρυτή της.

Το έτος 330 προσφέρεται, επομένως, κατεχοκίν για να θεωρηθεί απαρχή της Βυζαντινής Ιστορίας. Η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης, παρά το ότι αναμφισβήτητα είχε μακροπρόθεσμες και καθοριστικές συνέπειες, ήταν ωστόσο μία μόνον από τις αλλαγές και τις μεταρρυθμίσεις που είχαν ήδη αρχίσει να μετατρέπουν σταδιακά την παγανιστική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία σε ό,τι –συμβατικά, έστω– αποκαλούμε σήμερα Βυζαντινή Αυτοκρατορία.¹ Ήδη από τα τέλη του 3ου αιώνα μ.Χ. η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία είχε απόλυτη ανάγκη από μεταρρυθμίσεις. Δεν είναι εδώ ο κατάλληλος χώρος για να αναφερθούν λεπτομερειακά τα αίτια της παρακμής και της κατάρρευσης του παλαιού ρωμαϊκού κόσμου.² Πολύ συνοπτικά, θα μπορούσαμε ίσως να αναφέρουμε τα διοικητικά και δημοσιονομικά προβλήματα, τη συγκέντρωση υπερβολικής εξουσίας στα χέρια φιλόδοξων ηγετών του στρατού, την εμφάνιση νέων απειλών στα σύνορα της Αυτοκρατορίας. Η Ρώμη είχε προσαρτήσει κατά καιρούς τεράστιες εκτάσεις χάρη

και στη διπλωματικότητα που ήξερε να επιδεικνύει. Κάθε επαρχία που κατακτούσαν οι Ρωμαίοι προσπαθούσαν να την ενσωματώσουν όσο το δυνατόν ταχύτερα και ομαλότερα στην Αυτοκρατορία, επιτρέποντάς της να διατηρήσει πολλές από τις παραδόσεις της, στο πολιτισμικό αλλά και πολιτικό πεδίο. Με άλλα λόγια, τα διοικητικά πρότυπα δεν ήταν τα ίδια για όλες τις επαρχίες, γεγονός που το ευνοούσε και η διάρθρωση της εξουσίας στη Ρώμη. Πιο συγκεκριμένα, η «δυναρχία», την οποία τόσο είχε εκθειάσει ο Αύγουστος –σύμφωνα με την οποία η σύγκλητος συγκυβερνούσε, κατά κάποιον τρόπο, με τον αυτοκράτορα, και επιπλέον είχε την αποκλειστική ευθύνη για τη διοίκηση ορισμένων επαρχιών– επέτεινε τη σχετική σύγχυση, χωρίς μάλιστα να θέτει ουσιαστικούς φραγμούς στην αυθαίρετη άσκηση της αυτοκρατορικής εξουσίας.

Αυτή η αρρυθμία αντικατοπτριζόταν και στα δημόσια οικονομικά. Η φορολογία ήταν επαχθής, ανομοιόμορφη και άνιση, ενώ μεγάλο μέρος των φορολογικών εσόδων το κατακρατούσαν οι ενοικιαστές των φόρων. Η κατανομή του πλούτου ήταν επίσης άνιση. Εξακολουθούσαν να υπάρχουν αρκετοί ζάπλοτοι, αλλά υπήρχαν και επαρχίες βυθισμένες στη φτώχεια. Επιπλέον, η Αυτοκρατορία είχε διαχρονικό πρόβλημα με το εμπορικό της ισοζύγιο. Ήδη στην εποχή του Πλίνιου, τον 1ο αιώνα π.Χ., οι ετήσιες εισαγωγές από την Ινδία ξεπερνούσαν τις αντίστοιχες εξαγωγές κατά 600.000 σημερινές [1933] λίρες στερλίνες, ενώ από την Κίνα κατά 400.000 λίρες, χωρίς ποτέ να υπάρξει εξισορρόπηση.³ Ήδη από τα πρώτα χρόνια της αυτοκρατορικής περιόδου η υποτίμηση του νομίσματος ήταν συνεχής. Ειδικότερα από την εποχή του Καρακάλλα (211-217) και έπειτα, η υποτίμηση ήταν ραγδαία, με αποτέλεσμα μόνον τα χάλκινα νομίσμα-

τα να μην έχουν προσμείξεις, ενώ τα ασημένια είχε καταλήξει να περιέχουν άργυρο μόνο σε ποσοστό 2%.

Αντιμέτωπος με τη διοικητική αυτή σύγχυση και το συνεχές δημοσιονομικό άγχος, οι πολιτικές αρχές ήταν κατ' ουσίαν ανίσχυρες. Πραγματική ισχύ και εξουσία διέθεταν μόνον οι αρχηγοί του στρατού. Η Ρώμη είχε απόλυτη ανάγκη τις λεγεώνες της. Υπήρχαν απέραντα σύνορα που έπρεπε να φυλάσσονται, ενώ υπήρχε και ανάγκη «αστυνόμησης» των επαρχιών, όπου η διαρπαγή του πλούτου και η εκμετάλλευση μπορούσαν εύκολα να προκαλέσουν ανάφλεξη – ιδιαίτερα σε περιπτώσεις περιοχών που διακρίνονταν για το εξεγερσιακό τους πνεύμα. Κάθε διοικητής μεγάλης επαρχίας είχε στη διάθεσή του μία λεγεώνα, ενίοτε και περισσότερες. Αυτή η κατάσταση θα μπορούσε να μην εγκυμονεί κινδύνους αν υπήρχε ισχυρή κεντρική κυβέρνηση και αν η διαδοχή στον αυτοκρατορικό θρόνο γινόταν ομαλά. Όμως, καμιά από τις αυτοκρατορικές δυναστείες δεν ξεπερνούσε την τρίτη γενιά. Με τον καιρό, έγινε κανόνας ο θρόνος να περνά στον πιο ισχυρό από τους αρχηγούς του στρατού, και οι στρατηγοί που είχαν αυτοκρατορικές φιλοδοξίες κάθε άλλο παρά έλειπαν. Έτσι, κατά τη διάρκεια του 3ου αιώνα, σχεδόν πάντα υπήρχε κάποια επαρχία υπό την εξουσία σφετεριστή στρατιωτικού ηγέτη, με αποτέλεσμα η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία να τελεί σπάνια υπό ενιαία διοίκηση.

Η αναταραχή αυξήθηκε τον 3ο αιώνα λόγω των ολοένα και μεγαλύτερων πιέσεων που ασκούσαν στα σύνορα της Αυτοκρατορίας. Μετά τα πρώτα χρόνια της αυτοκρατορικής περιόδου, στα ανατολικά σύνορα, που εκτείνονταν από την Αρμενία έως την Αραβία, τα προβλήματα ήταν συγκριτικά λίγα. Το παρθικό βασίλειο των Αρσακιδών παρήκμαζε αργά αλλά σταθερά. Όμως,

ήδη στις αρχές του 3ου αιώνα μια νέα δυναστεία είχε εμφανιστεί στην Περσία. Οι Σασσανίδες, δημοφιλείς, εθνικιστικών τάσεων, ζωροαστριστές στο θρήσκευμα, θα αποτελούσαν για τους επόμενους τέσσερις αιώνες έναν από τους βασικούς εχθρούς της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, με σαφώς επιθετικές τάσεις απέναντί της. Τον 3ο αιώνα οι Πέρσες νίκησαν, διαδοχικά, τέσσερις Ρωμαίους αυτοκράτορες, συλλαμβάνοντας μάλιστα αιχμάλωτο τον Βαλεριανό (253-260) και αυξάνοντας ολοένα και περισσότερο την ισχύ τους. Την ίδια εποχή ιδιαίτερη επαγρύπνηση απαιτούσαν και τα ευρωπαϊκά σύνορα της Αυτοκρατορίας. Ήδη από την εποχή του Ιούλιου Καίσαρα, ο εκάστοτε διοικητής της Γαλατίας είχε τη δύσκολη αποστολή να προστατεύει τα σύνορα του Ρήνου από το πλήθος των γερμανικών φύλων που προσπαθούσαν να επεκταθούν πέρα από τα δάση όπου κατοικούσαν. Τώρα, όμως, οι κυρίως πιέσεις ασκούσαν στον Δούναβη. Γερμανικά φύλα όπως οι Γότθοι είχαν εγκατασταθεί στη βόρεια όχθη του ποταμού, έτοιμα να περάσουν απέναντι με την πρώτη πίεση που θα δέχονταν από νέα μεταναστευτικά ρεύματα. Οι Γότθοι ήταν πλέον σαφές ότι αποτελούσαν απειλή για την Αυτοκρατορία και η κατάσταση, παρά τις προσπάθειες αυτοκρατόρων όπως ο Κλαύδιος Β΄ (268-270), δεν φαινόταν εφικτό να βελτιωθεί.

Αυτό ήταν το πολιτικό υπόβαθρο κατά τον 3ο αιώνα. Το επίπεδο του πολιτισμού παρέμενε υψηλό στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Μολονότι οι φτωχοί, τόσο οι δούλοι όσο και οι ελεύθεροι, δεν έβλεπαν την κατάστασή τους να βελτιώνεται ουσιαστικά –αν εξαιρέσει, βέβαια, κανείς ότι πολλοί από αυτούς ζούσαν από την κρατική φιλανθρωπία–, οι πιο ευκατάστατες τάξεις απολάμβαναν υλικές ανέσεις και πολυτέλειες που αναμφισβήτητα ξεπερνούσαν κάθε προηγούμενο, σε οποιοδήποτε άλλο σημείο τού τότε γνω-

στού κόσμου. Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ανέπτυξε πάντα ιδιαίτερη δραστηριότητα στο πεδίο των δημοσίων έργων· λουτρά και ναοί, λιμάνια και δρόμοι συνέβαλλαν στο να γίνεται η ζωή των πολιτών ευκολότερη και καλύτερη. Οι συγκοινωνίες ήταν σχετικά γρήγορες, εύκολες και ασφαλείς. Ωστόσο, όλες αυτές οι ανέσεις και όλη αυτή η αίσθηση ασφάλειας μπορούσαν ξαφνικά να λείψουν, και μάλιστα για αρκετά παρατεταμένο διάστημα. Οι συχνοί εμφύλιοι πόλεμοι είχαν ως συνέπεια φιλήσυχοι πολίτες να πέφτουν από τη μια στιγμή στην άλλη σε δυσμένεια, να στερούνται την περιουσία τους, ακόμα και να καταδικάζονται σε θάνατο. Αυτή η αβεβαιότητα οδηγούσε σε απογοήτευση αναφορικά με τα εγκόσμια, και αυτή η τάση θα σφράγιζε με τη σειρά της την ατμόσφαιρα της εποχής.

Πολιτισμικά, η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ήταν χωρισμένη στα δύο. Στη Δύση κυριαρχούσε η λατινική γλώσσα, ενώ στην Ανατολή η ελληνική (με την Ιλλυρία να αποτελεί το μεταίχμιο). Ωστόσο, αυτή η διαχωριστική γραμμή ήταν φαινομενική μάλλον παρά ουσιαστική· μολονότι σχεδόν όλοι οι άνθρωποι της δράσης, οι αυτοκράτορες και οι πολιτικοί προέρχονταν από τη Δύση, οι λόγιοι και οι πνευματικοί άνθρωποι της Δύσης ακολουθούσαν τα βήματα του ελληνόφωνου κόσμου. Μόνον η Αφρική και η Γαλατία είχαν πνευματική ζωή με αμιγώς λατινικά γνωρίσματα και χαρακτηριστικά. Κατά τα λοιπά, αυτά που προσέφεραν οι Λατίνοι ήταν η έμφαση στα δημόσια έργα και μια εξαιρετικά συγκροτημένη αντίληψη του δικαίου, η οποία επεκτάθηκε και στην Ανατολή, όπου και επέζησε ακόμα και σε περιόδους αναταραχής ή/και χάους. Στην Ανατολή ο πολιτισμός ο οποίος επικρατούσε εξακολουθούσε να είναι ο ελληνιστικός, κράμα αντιλήψεων και αρχών που προέρχονταν από την κλασική Ελλάδα,

από σημαντικούς πολιτισμούς της Εγγύς Ανατολής, καθώς και από τον περσικό πολιτισμό. Ωστόσο, ο πολιτισμός της κλασικής Ελλάδας είχε με τα χρόνια περιοριστεί σε ρόλο περισσότερο ισχυρής παράδοσης και λιγότερο κινητήριας δύναμης.

Ο ατομικισμός, βασικό στοιχείο του ελληνικού πολιτισμού, δεν μπόρεσε να επιβιώσει της αρχαιοελληνικής πόλης-κράτους και της ενσωμάτωσης ακόμα και των βασιλείων των επιγόνων του Μεγάλου Αλεξάνδρου σε μια παγκόσμια αυτοκρατορία στη διοίκηση της οποίας δεν μετείχαν καν Έλληνες. Από την άλλη, οι τέχνες και τα γράμματα παρέμειναν πιστά στα παλαιά ελληνικά πρότυπα, ή έστω στα εντυπωσιακά τους ρωμαϊκά αντίγραφα της εποχής του Αυγούστου. Αν κάτι προσέθεσαν οι καλλιτέχνες της νέας αυτής περιόδου, αυτό ήταν η ολέθρια τάση τους προς τον γιγαντισμό και η έμφαση σε λεπτομέρειες που προσφέρονταν για επίδειξη της άρτιας τεχνικής τους. Ναοί, αγάλματα, έπη, όλα χαρακτηρίζονταν από υπέρμετρη επιβλητικότητα και επιτήδευση. Μόνο σε μερικά δείγματα λυρικής ποίησης και κάποια έργα ζωγραφικής παρέμενε ζωντανό το στοιχείο του αυθορμητισμού, όπως επίσης και στη σάτιρα, είδος που ανθεί κατεξοχήν σε περιόδους όπου κυριαρχούν η δυσφορία και η απογοήτευση. Ο κόσμος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ήταν ένας κόσμος με μόρφωση και αισθητική καλλιέργεια· όμως ο ελληνικός πολιτισμός, τον οποίο οι Ρωμαίοι θαύμαζαν και εν πολλοίς αντέγραφαν, είχε πια χάσει τη δημιουργική του πνοή. Η «σωτηρία» έδειχνε ότι θα ερχόταν από ένα άλλο σημείο της ρωμαϊκής επικράτειας: την Εγγύς Ανατολή.

Ήδη τον 3ο αιώνα μ.Χ. την αρχιτεκτονική είχε αρχίσει να τη χαρακτηρίζει μια νέα λαμπρότητα, ανατολικής προέλευσης, και με έντονο το στοιχείο του αυθορμητισμού. Ωστόσο, ο θρίαμβος

της Ανατολής επί της κλασικής παράδοσης θα συντελούνταν όχι τόσο στο πεδίο των αντιλήψεων για τη μεγαλοπρέπεια, όσο στο πιο αμιγώς πνευματικό πεδίο. Σε περιόδους όπου κυριαρχεί η απογοήτευση, οι άνθρωποι στρέφονται προς τη θρησκεία, αναζητώντας σε αυτή διαφυγή από την αβεβαιότητα του κόσμου τούτου. Όμως, οι παλαιές θρησκείες, η παγανιστική χαρά της ζωής που κυριαρχούσε στην αρχαία Ελλάδα και η λατρεία του αυτοκράτορα, που έτεινε όλο και περισσότερο να κυριαρχήσει στη Ρώμη, αποδεικνύονταν ανεπαρκείς στο μέτρο που οι πολίτες ένιωθαν πλέον φοβισμένοι και το κράτος ήταν φανερό πως βρισκόταν σε παρακμή. Η Ανατολή και οι θρησκείες της προσέφεραν μεγαλύτερη παραμυθία στον απογοητευμένο και ανήσυχο πολίτη. Αφότου η Ρώμη είχε έρθει πρώτη φορά σε επαφή με την Ανατολή, οι μυστικιστικές λατρείες της Ίσιδας και της Μεγάλης Μπτέρας είχαν διαδοθεί στη Δύση, αποκτώντας μάλιστα ολοένα και περισσότερους πιστούς. Το τελετουργικό και ο μυστικισμός αυτών των θρησκειών επέτρεπαν στον απογοητευμένο πολίτη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας να νιώθει ότι ανυψώνεται σε μια άλλη, ανώτερη πραγματικότητα. Ιδιαίτερη έλξη ασκούσαν αυτές οι ανατολικές προέλευσης λατρείες στους πνευματικά ανήσυχους ανθρώπους και στους ψυχικά «κουρασμένους». Οι στρατιώτες και οι άνθρωποι της δράσης έδειχναν προτίμηση, αντίστοιχα, προς τον Μιθραϊσμό, περσικής προέλευσης θρησκεία, συγγενή προς τη λατρεία του Απόλλωνα, του ακατάβλητου Ήλιου. Ήδη τον 3ο αιώνα η λατρεία του Μίθρα είχε απλωθεί σε όλη τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, και κυρίως στις τάξεις του στρατού. Ο Μιθραϊσμός χαρακτηριζόταν από έμφαση στο τελετουργικό και πανηγυρικό στοιχείο, αλλά ήταν λιγότερο «εσωτερικός» απ' ό,τι οι άλλες ανατολικές προέλευσης θρησκείες. Από την άλλη, ο

Μιθραϊσμός ενίσχυε τα αισθήματα αλληλεγγύης και πειθαρχίας των πιστών του, σαν αντιστάθμισμα στην έλλειψη ελπίδας και στη μοναξιά. Σύντομα, ωστόσο, η λατρεία του Μίθρα βρέθηκε αντιμέτωπη με έναν ισχυρότερο αντίπαλο, μια θρησκεία που είχε κάνει τα πρώτα, αθόρυβα βήματά της στην Παλαιστίνη και λεγόταν Χριστιανισμός.

Δεν είναι απορίας άξιον ότι τελικά ο Χριστιανισμός θα ήταν η θρησκεία που θα θριάμβευε. Το μήνυμά του είχε πιο πλατιά απήχηση απ' ό,τι οποιοδήποτε άλλο μήνυμα. Ο Ανατολίτης μπορεί να δείχνει υπομονετικός, αλλά στην πραγματικότητα είναι ανυπόμονος. Κάθε άλλο παρά ανεκτικός στον πόνο και στη θλίψη, τείνει να επιδιώκει επικοινωνία με υπέρτερα όντα, ως τρόπο για να ξεφύγει από τη σφαίρα των επίγειων δοκιμασιών. Από την άλλη, ο κάτοικος της Δύσης έχει την τάση να αντιδρά σε ό,τι τον κατατρώει και τον καταπιέζει· παρηγορείται με την ελπίδα και την πεποίθηση ότι τα πράγματα δεν θα είναι πάντα έτσι. Ο Έλληνας της ελληνιστικής περιόδου βρισκόταν κάπου στη μέση. Πίσω από τη λατρεία του για τη φύση κρύβονταν στοιχεία μυστικισμού, ενώ ένα άλλο χαρακτηριστικό του ήταν η έμφυτη αγάπη προς τα σύμβολα.

Όλες αυτές τις τάσεις και τις επιθυμίες μπορούσε να τις ικανοποιήσει ο Χριστιανισμός, ο οποίος ενθάρρυνε τον μυστικισμό, κήρυττε μια ελπιδοφόρα εσχατολογία, ήταν πλούσιος σε σύμβολα, διακρινόταν για το υψηλό επιπέδου τελετουργικό του. Επιπλέον, ασκούσε ιδιαίτερη έλξη στους ταπεινούς και τους καταφρονημένους, διδάσκοντας ότι ενώπιον του Θεού ο δούλος και ο αυτοκράτορας είναι ίσοι και κηρύσσοντας την αδελφική αγάπη και την αλληλεγγύη. Αυτά τα στοιχεία έκαναν τον Χριστιανισμό ιδιαίτερα ελκτικό σε όσους έδειχναν ιδιαίτερη ευαισθησία για τη

μοίρα των συνανθρώπων τους· άλλωστε, καμιά άλλη θρησκεία δεν έδινε τέτοια έμφαση στην πρακτική της φιλανθρωπίας.

Παράλληλα, η Εκκλησία των χριστιανών διακρινόταν εξ αρχής για την άρτια οργάνωσή της. Ήδη από την εποχή του Παύλου οι επικεφαλής της ήταν άνθρωποι με διοικητικές ικανότητες. Επίσης, ο Χριστιανισμός είχε απέναντι στον Μιθραϊσμό σαφές συγκριτικό πλεονέκτημα, για δύο κυρίως λόγους. Πρώτον, αναγνώριζε στις γυναίκες σημαντικό ρόλο στους κόλπους του. Μπορεί οι θεματοφύλακες της «ορθοδοξίας» να οικτίρουν και να αποδοκιμάζουν την απόλυτη ισότητα των δύο φύλων που κήρυτταν οι «αιρετικοί» Μοντανιστές, αλλά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι σε όλη την ιστορία του Χριστιανισμού οι γυναίκες κατείχαν πάντοτε περίοπτη θέση. Ως διακόνισσες και στα πιο πρόσφατα χρόνια ως ηγουμένισσες,⁴ οι γυναίκες μπορούσαν πάντα να παίζουν σημαντικό ρόλο στο πλαίσιο των χριστιανικών κοινοτήτων. Από την άλλη, ο Μιθραϊσμός ήταν κατεξοχήν «ανδρική» θρησκεία· δεν υπάρχουν ίχνη παρουσίας και ενεργού ρόλου των γυναικών στο πλαίσιο της λατρείας του Μίθρα. Δεύτερο στοιχείο του συγκριτικού πλεονεκτήματος που διέθετε ο Χριστιανισμός ήταν ότι, ήδη από τα πρώτα του βήματα, υπήρξε «ανοιχτός» σε επιρροές από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία. Αυτές οι επιδράσεις έδωσαν στη χριστιανική θεολογία εκείνη την πνευματική χροιά που συνέβαλε στο να ασπαστούν τον Χριστιανισμό πολλοί από τους πιο ικανούς και πιο βαθείς λόγιους της εποχής. Ούτε ο Μιθραϊσμός ούτε οι μυστικιστικές θρησκείες της Ανατολής ανέδειξαν ανθρώπους με το διανοητικό βελπνεκές των πρώτων Πατέρων της Εκκλησίας, ανθρώπους όπως ο Οριγένης, ο Ειρηναίος, ο Τερτυλλιανός ή ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, τους οποίους ξεπέρασαν σε κύρος και εμβέλεια μόνον οι επίγονοί τους, οι Πατέρες του 4ου αιώνα.

Παρά το σχίσμα στη Δύση και την εμφάνιση ποικίλων αιρέσεων στην Ανατολή, η Χριστιανική Εκκλησία δεν άργησε να εξελιχθεί στον πιο ισχυρό θεσμό και οργανισμό στους κόλπους της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Από τις πρώτες αιρέσεις καμιά δεν απέκτησε ιδιαίτερη ακτινοβολία και ισχύ. Ο Γνωστικισμός, η πιο γνωστή από αυτές, ποτέ δεν διαδόθηκε ευρέως στα λαϊκά στρώματα και επιπλέον σύντομα διασπάστηκε σε μικρότερες ομάδες και σέκτες. Έστω και αν το παράδοξο κράμα Γνωστικισμού και Ζωροαστρισμού που κήρυξε στα μέσα του 3ου αιώνα ο Μάνης είχε όχι ευκαταφρόνητη απήχηση κατά τον 4ο και 5ο αιώνα, το κέντρο του Μανικαϊσμού παρέμεινε πάντοτε πέρα από τα όρια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, στην Περσία των Σασσανιδών.

Στη σταδιακή διάδοση του Χριστιανισμού βοήθησαν αναμφισβήτητα οι θρύλοι που συνδέονται με τους αγίους του και με τα θαύματά τους. Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι οι καιροί ευνοούσαν τις κάθε είδους δεισιδαιμονίες. Η κυριαρχία μιας μορφής «ορθού λόγου» επί Αυγούστου δεν κράτησε πολύ. Ήδη από τα τέλη του 2ου αιώνα οι άνθρωποι αναφέρονταν στα θαύματα του Απολλώνιου του Τυανέα και πίστευαν στους θρύλους που είχε αφηγηθεί ο Απουλήιος. Η χειρομαντεία και η μαγεία γνώριζαν άνθηση, η δαιμονολογία έτεινε να εξελιχθεί σε ένα είδος επιστήμης. Όλες εκείνες οι δεισιδαιμονίες της βυζαντινής περιόδου που τόσο λαιδορήθηκαν από τους ιστορικούς του 18ου αιώνα είχαν τις ρίζες τους στα τελευταία χρόνια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ενώ και αρκετά στοιχεία που εντάχθηκαν με τον καιρό στο χριστιανικό τελετουργικό είχαν παγανιστική προέλευση. Ακόμα και η φιλοσοφία δεν έμεινε ανεπηρέαστη από τη γενική αυτή τάση. Στη Δύση, ο στωικισμός επέζησε για ένα διάστημα, βρίσκοντας μάλιστα έναν από τους πιο γνωστούς εκπροσώπους

του στο πρόσωπο του Μάρκου Αυρήλιου. Στην Ανατολή, πάλι, ήδη από καιρό μοναδική φιλοσοφία που διατηρούσε τη ζωτικότητα της ήταν ο νεοπλατωνισμός, ο οποίος όμως, με τον Πορφύριο και τον Ιάμβλιχο, είχε ήδη ενσωματώσει στοιχεία θαυματουργίας και μαγείας, αλλά και πολυθεϊσμού. Στην πραγματικότητα, η διδασκαλία των Πατέρων της Εκκλησίας ήταν ίσως πιο κοντά στον πλατωνισμό απ' όσα διδάσκονταν οι μαθητές των φιλοσοφικών σχολών.

Το 284 η αυτοκρατορική εξουσία πέρασε στα χέρια του πρώτου ίσως πολιτικού εγκέφαλου και οργανωτή που γνώρισε ο ρωμαϊκός κόσμος μετά τον Αύγουστο: του Διοκλετιανού, η καταγωγή του οποίου ήταν από την Ιλλυρία. Ο Διοκλετιανός, έχοντας απόλυτη επίγνωση της κατάστασης στην οποία βρισκόταν η Αυτοκρατορία, έθεσε σε εφαρμογή ένα φιλόδοξο πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων. Κύριοι στόχοι του ήταν να αποκαταστήσει την εξουσία της Ρώμης επί των επαρχιών της Αυτοκρατορίας, να εξασφαλίσει ότι ο στρατός θα ελέγχεται από την κεντρική εξουσία, να ανατάξει τα δημόσια οικονομικά σταθεροποιώντας το νόμισμα και τελικά, ως επιστέγασμα, να αναβαθμίσει το αυτοκρατορικό αξίωμα.

Σε όλη την ιστορία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας υπήρχε πάντα μια τάση προς την ομοιομορφία. Χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της τάσης ήταν η σταδιακή απόδοση της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη σε όλους τους μη δούλους κατοίκους της Αυτοκρατορίας, καθώς και η κατάργηση τελικά του θεσμού των επαρχιών εκείνων που η διακυβέρνησή τους ήταν αρμοδιότητα της συγκλήτου. Ωστόσο, το χάος που επικρατούσε όταν ο Διοκλετιανός έγινε αυτοκράτορας επέβαλλε την εισαγωγή ριζικών μεταρρυθμίσεων. Ο Διοκλετιανός θεωρούσε πως η Αυτοκρατορία ήταν

υπερβολικά μεγάλη για να την κυβερνά ένας μόνον άνθρωπος. Ήδη από την εποχή των πρώτων αυτοκρατόρων, είχε θεωρηθεί αναγκαίο να υπάρχει ένας Έλληνας και ένας Λατίνος που να επικουρούν τον αυτοκράτορα στην άσκηση των καθηκόντων του. Ο Διοκκλητιανός, αξιοποιώντας και επεκτείνοντας αυτήν τη συνήθεια, αποφάσισε ότι θα ήταν σκόπιμο να υπάρχουν δύο αυτοκράτορες, ένας στο ανατολικό και ένας στο δυτικό τμήμα της Αυτοκρατορίας. Προκειμένου να εξασφαλίζεται η ειρηνική διαδοχή, κάθε αυτοκράτορα θα τον βοηθούσε στην άσκηση των καθηκόντων του ένας καίσαρας, ο οποίος και θα τον διαδεχόταν. Παράλληλα, η Αυτοκρατορία διαιρέθηκε από τον Διοκκλητιανό σε τέσσερα μέρη, σε τέσσερις μεγάλες επαρχίες (*praefecturae*), τη Γαλατία, την Ιταλία, το Ιλλυρικό και την Ανατολή, με επικεφαλής έναν έπαρχο (*praefectus praetorii*). Οι μεγάλες αυτές επαρχίες, γνωστές και ως υπαρχίες, χωρίστηκαν σε διοικήσεις (*dioceses*), επικεφαλής των οποίων ήταν συνήθως τοποτηρητές, οι λεγόμενοι βικάριοι. Μόνον οι επαρχίες που ήταν γνωστές ως Ασία και Αφρική εξακολούθησαν να διοικούνται από ανθύπατους, οι οποίοι είχαν το προνόμιο να επικοινωνούν απευθείας με τον αυτοκράτορα. Προκειμένου να διοικείται αποτελεσματικά αυτή η αναμορφωμένη Αυτοκρατορία, δημιουργήθηκε νέο δίκτυο κρατικών λειτουργιών και αξιωματούχων και δόθηκαν νέες αρμοδιότητες και εξουσίες στην κρατική γραφειοκρατία.

Κύριο χαρακτηριστικό της νέας αυτής γραφειοκρατίας ήταν ο πλήρης χωρισμός της από τις στρατιωτικές αρχές. Η σύζευξη των δυο εξουσιών, στρατιωτικής και πολιτικής, διατηρήθηκε μόνο σε μερικές επαρχίες των συνόρων της Αυτοκρατορίας – αν και αρχικά ο *praefectus praetorii* είχε τόσο στρατιωτική όσο και πολιτική εξουσία. Με τον χωρισμό ουσιαστικά της στρατιωτικής

από την πολιτική εξουσία, ο Διοκκλητιανός επιδίωκε να μπορεί να ελέγχει τις φιλοδοξίες των μη νομοταγών στρατηγών. Παράλληλα, ο Διοκκλητιανός οργάνωσε έναν μετακινούμενο στρατό, ικανό να σπεύδει, σε περίπτωση πολέμου ή εξέγερσης, σε οποιοδήποτε σημείο της Αυτοκρατορίας.

Η αναδιοργανωμένη Αυτοκρατορία θα βασιζόταν εν πολλοίς στην ύπαρξη ενός αυστηρά ταξικού συστήματος. Εφαρμόζοντας μια ιδέα που πρώτος την είχε διατυπώσει ο Αυρηλιανός, ο Διοκκλητιανός όρισε ότι ο γιος έπρεπε να ακολουθεί οπωσδήποτε το επάγγελμα του πατέρα του, όποιο και αν ήταν αυτό. Οι κοινωνικές ανακατατάξεις είχαν γίνει τόσο συχνές, περιουσίες δημιουργούνταν και χάνονταν με τέτοια ταχύτητα, ώστε ο Διοκκλητιανός θεωρούσε πως μόνο με τέτοια αυστηρά κριτήρια ήταν δυνατόν να υπάρξει κοινωνική σταθερότητα, και επομένως και δυνατότητα να εισπράττονται κανονικά οι φόροι. Επιπλέον, η νέα αυτή ρύθμιση θα διευκόλυνε την επάνδρωση του στρατού από μέλη της μεσαίας τάξης, αποκλείοντας αντίστοιχα μέλη της συγκλητικής αριστοκρατίας, επικίνδυνα λόγω του πλούτου τους αλλά και των ολιγαρχικών τους παραδόσεων.

Οι προσπάθειες του Διοκκλητιανού να σταθεροποιήσει το νόμιμο αποδείχθηκαν λιγότερο επιτυχείς. Δεν κατάφερε να επαναφέρει τη νομιματική σταθερότητα που υπήρχε την εποχή του Αυγούστου, ενώ και οι επανειλημμένες απόπειρές του να κόψει νόμιμο που η ονομαστική του αξία να συμπίπτει με την πραγματική οδήγησαν, προς μεγάλη του έκπληξη, στην άνοδο των τιμών. Προκειμένου να αντιμετωπίσει αυτήν την κατάσταση, ο Διοκκλητιανός εξέδωσε το περιώνυμο διάταγμα του 301, το οποίο όριζε την τιμή κάθε εμπορεύματος. Το διάταγμα, ωστόσο, δεν είχε τα προσδοκώμενα αποτελέσματα· αυτός που, τελικά, θα κα-

τάφερνε να αποκαταστήσει τη νομιματική σταθερότητα της Αυτοκρατορίας θα ήταν ο Κωνσταντίνος.

Απ' όλες τις μεταρρυθμίσεις του Διοκλητιανού αυτή που είχε τις πιο μακροπρόθεσμες επιπτώσεις ήταν και η λιγότερο απτή: η ενίσχυση του αυτοκρατορικού μεγαλείου. Η αντίληψη που απέδιδε στον βασιλιά θεϊκή υπόσταση είχε μακρά παράδοση στην Ανατολή και είχε επανέλθει στο προσκήνιο κατά την ελληνιστική εποχή. Στις ανατολικές επαρχίες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας αυτή η αντίληψη δεν είχε ποτέ σβήσει εντελώς, κληροδοτώντας εν μέρει τη θεϊκή ιδιότητα στον αυτοκράτορα. Ωστόσο, η Ρώμη, λόγω του πατροπαράδοτου μίσους της προς τους βασιλιάδες, δεν είχε δει ποτέ με καλό μάτι αυτήν την τάση θεοποίησης. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Αύγουστος είχε αποφύγει επιμελώς κάθε επίδειξη βασιλικού μεγαλείου, επιλέγοντας να είναι απλώς πρώτος πολίτης της Αυτοκρατορίας, εξέχων αλλά και προσίτος ταυτόχρονα. Σύντομα, ωστόσο, θεωρήθηκε ότι η μετά θάνατον θεοποίηση των αυτοκρατόρων θα ήταν αρεστή στους υποτελείς στη Ρώμη λαούς. Όμως, οι αυθεντικοί Ρωμαίοι είχαν εκτιμήσει ιδιαίτερα τα κυνικά τελευταία λόγια του Βεσπασσιανού (*Ut pufo, deus fio* = Νομίζω ότι πρόκειται να γίνω θεός). Παρά την απαίτηση που είχαν διατυπώσει αυτοκράτορες όπως ο Διοκλητιανός ή ο Ηλιογάβαλος να λατρεύονται σαν θεοί, η επιφυλακτικότητα απέναντι σε τέτοιου είδους τάσεις παρέμενε ισχυρή στη Δύση. Επίσης, το ενδεχόμενο ξαφνικού θανάτου του αυτοκράτορα δεν συνέβαλλε στο να αυξηθεί το κύρος του θεσμού. Ο Διοκλητιανός κατάλαβε λοιπόν ότι, αν ο αυτοκράτορας αντιμετωπιζόταν σαν ημίθεος, όχι μόνον η αυθεντία του θα ενισχυόταν, αλλά και η ζωή του θα κινδύνευε λιγότερο.

Οι Σασσανίδες, η νέα δυναστεία της Περσίας, περιβάλλονταν

από αυξημένο κύρος και μεγαλοπρέπεια. Ο Διοκκλητιανός υιοθέτησε αρκετά από αυτά τα στοιχεία. Ο αυτοκράτορας δεν κυκλοφορούσε πλέον αψήφιστα μεταξύ των υπηκόων του· ζούσε αποτραβηγμένος στο ανάκτορό του, περιστοιχισμένος από αυλικούς και ευνούχους – σε αντιδιαστολή με ό,τι συνέβαινε κατά το παρελθόν, όταν οι ευνούχοι αντιμετώπιζονταν με περιφρόνηση και ο ευνουχισμός ήταν σχεδόν απαγορευμένος. Όσοι είχαν ζητήσει ακρόαση έπρεπε να γονατίσουν και να προσκυνήσουν τον αυτοκράτορα, ο οποίος πλέον φορούσε διάδημα, πορφυρό χιτώνα και κόκκινα υποδήματα. Από μια άποψη, αυτή η εξέλιξη ήταν φυσική. Για τους Ρωμαίους οι νόμοι είχαν σχεδόν θεϊκή υπόσταση και ο αυτοκράτορας ήταν ήδη από καιρό και νομοθέτης, πηγή των νόμων κατά κάποιον τρόπο. Ωστόσο, αυτός ο καινοφανής, ανατολικής προέλευσης, δεσποτισμός με το πληθωρικό του τελετουργικό δεν έπαυε να ενοχλεί τους κατοίκους της Ρώμης. Από την άλλη, και η «ψυχρότητα» μάλλον τη Ρώμη έβλαπτε παρά τους αυτοκράτορες: ο Διοκκλητιανός κυβερνούσε την Ανατολή σαν ημίθεος με έδρα τη Νικομήδεια, ενώ και ο Μαξιμιανός, ο ομολογός του της Δύσης, προτιμούσε για έδρα του το Μιλάνο.

Ο Διοκκλητιανός, θέλοντας να τονίσει τη θεϊκή του υπόσταση, ισχυριζόταν πως καταγόταν από τον Δία, τον βασιλιά των θεών, με αποτέλεσμα να διευκολύνεται η ένταξή του στο ρωμαϊκό πάνθεον. Ο Μαξιμιανός, πάλι, είχε διαλέξει έναν λιγότερο επιφανή αλλά σαφώς πιο δημοφιλή πρόγονο: τον Ηρακλή. Ο Κωνσταντίνος, καίσαρας της Δύσης, προσπάθησε να συνδυάσει την προσωπική του θρησκεία, τον Μιθραϊσμό, με την προσωπολατρία, παρουσιάζοντας τον εαυτό του σαν απόγονο του θεού Ήλιου, του Απόλλωνα.

☞ Δεν είναι περίεργο που οι περισσότεροι σοβαροί ιστορικοί πλέον απο-φασίζουν να επικεντρωθούν σε σχετικά σύντομες περιόδους και ίσως και σε περιορισμένες γεωγραφικές περιοχές. Είναι όμως σωστό αυτό για την ιστορία; Κάθε ιστορική περίοδος εξαρτάται απ' αυτά που συνέβησαν πριν απ' αυτήν και η σημασία της εξαρτάται από τα γεγονότα που έπονται. Η ιστορία δεν είναι μια σειρά από λιμνούλες με στάσιμα νερά. Είναι ποταμός που κυλά. ☞☞

Steven Runciman

Το κλασικό έργο *Βυζαντινός Πολιτισμός* (1933) του Steven Runciman, ενός από τους σημαντικότερους βυζαντινολόγους του 20ού αιώνα, είναι ένα πλήρες αν και συνοπτικό πανόραμα της Βυζαντινής Ιστορίας, από την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης τον 4ο αιώνα έως την άλωση της από τους Οθωμανούς το 1453.

Επί αιώνες οι ιστορικοί της Δύσης αντιμετώπιζαν τον βυζαντινό πολιτισμό ως κατώτερο από τον αρχαίο ελληνικό και τον ρωμαϊκό, αλλά και από μεταγενέστερους πολιτισμούς της δυτικής Ευρώπης. Ο Steven Runciman ήταν από τους πρώτους που αμφισβήτησαν αυτή την άποψη, αναδεικνύοντας όχι μόνον τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας αλλά και τα επιτεύγματά της σε ποικίλα πεδία.

Στο βιβλίο αυτό, με διεισδυτικότητα και με κριτικό πνεύμα, ο συγγραφέας προσεγγίζει θέματα όπως η κρατική δομή και η διοίκηση στο Βυζάντιο, ο ρόλος της θρησκείας και της Εκκλησίας, ο στρατός και η διπλωματία, η οικονομική και κοινωνική ζωή, η εκπαίδευση, η λογοτεχνία και οι καλές τέχνες, οι σχέσεις της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας με άλλους λαούς αλλά και με το Ισλάμ και τη Δύση.

ISBN:978-618-03-0960-7

9 786180 309607

ΒΟΗΘ. ΚΩΔ. 80960